

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2020.23.24>

**ГЕОПОЛІТИКА ДЛЯ СТУДЕНТІВ ТА АСПІРАНТІВ
(РЕЦЕНЗІЯ НА ПІДРУЧНИК М. ВЕГЕША, М. ПАЛІНЧАКА, В. ПЕТРІНКА
«ГЕОПОЛІТИКА В ПОСТАТЯХ І ТЕРМІНАХ»¹)**

Бертолон О.О.,*аспірант кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету*

Зміна світових і регіональних центрів впливу, пов'язаних із сплеском світової пандемії COVID-19, зростання глобальних і міждержавних суперечностей в етнокультурній та економічній сферах знову актуалізували необхідність осмислення вченими ролі географічного простору в житті суспільства. Особливий інтерес до геополітики в останні роки спостерігається в Україні. Це, на наш погляд, закономірно, адже після окупації Російською Федерацією Кримського півострова та виникнення російсько-українського збройного конфлікту на Сході України актуальним залишається розуміння витоків сучасних геополітичних та міжнародних проблем. Саме таке завдання поставили перед собою автори рецензованого підручника «Геополітика в постанях і термінах» професори Микола Вегеш і Микола Палінчак та доцент Віктор Петрінко, які представляють кафедру політології і державного управління та кафедру міжнародної політики Ужгородського національного університету.

У першому розділі – «Геополітика: минуле, сучасне, майбутнє» автори дають пояснення поняттю «геополітика», стверджуючи: «Те, що сьогодні розуміють під геополітикою, існувало з давніх часів. Стародавні мислителі нерідко розмірковували над географічним розташуванням держав, їх кліматичними умовами, структурою населення, взаємовідносинами між державами та регіонами. Однак цей об'єкт дослідження не мав власної назви. Лише в 1916 р. шведський учений Рудольф Челлен (1864–1922) ввів у науку поняття «геополітика», розуміючи під нею «доктрину, яка розглядає державу як географічний організм чи просторовий феномен» [с. 4]. Автори зазначають, що сьогодні налічується кілька десятків, якщо не сотень, різноманітних визначень геополітики. Зокрема, М. Нартов сформулював

стисле визначення геополітики як «науки, системи знань про контроль над простором», виділивши в ній два напрями: доктринально-нормативний і оцінно-концептуальний. Щодо О. Дугіна, який визначав «геополітику як науку про владу та для влади...», то автори підручника справедливо зауважують, що після початку українсько-російської війни 2014 р. російський дослідник все частіше нагадує не стільки геополітика-науковця, скільки пропагандиста геополітичної концепції «Новоросії» та відвертого захисника пануючого в Росії реакційного політичного режиму. Він поступово переходить від геополітичного прогнозування до неприхованих закликів антиукраїнського спрямування [с. 7]. Науковцями також детально висвітлено методи та функції геополітики.

У підрозділі «Складові геополітики» йдеться про геоекономіку, геоекологію, геокультуру. Зокрема, говорячи про геоекономіку, дослідники відзначають, що її можна вважати частиною також і геостратегії, для якої «притаманна глобалізація, яка водночас супроводжується посиленням тенденцій регіоналізації». Щодо сучасної геокультури, то вона тісно переплітається з геоекономікою, оскільки широко використовує поняття ідентичності. Геокультура, на відміну від геополітики, віддає перевагу категорії унікальності того чи іншого етносу, культурно-історичного типу. Автори детально зупиняються на демографічних та релігійних особливостях того чи іншого регіону, що особливо актуально для України після отримання Томосу та виникнення Української Православної Церкви в січні 2019 р. [с. 14–15]. Автори аналізують класичні закони геополітики: 1) закон фундаментального дуалізму; 2) закон посилення фактору простору в людській історії; 3) закон синтезу суші і моря. Акцентується на тому, що «...упродовж усієї історії людства протистоять один одному континент і море, континентальна і морська потуги. Це призводить до того, що дві стихії – земля і вода – символізують два способи буття людей, формують у них два типові види поведінки...» [с. 17]. Висвітлюючи закон посилення

¹Вегеш М., Палінчак М., Петрінко В. Геополітика в постанях і термінах: підручник для студентів і аспірантів спеціальності «Політологія». Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 786 с.

фактору простору в людській історії, автори зазначають, «...що приблизно до середини ХХ ст. основною формою вирішення державами своїх геополітичних завдань слугувало використання воєнної сили для здійснення територіальної експансії. У подальшому із зростанням промислових та інформаційних технологій, появою зброї масового знищення, глобалізацією економічних відносин відбулися диференціація геополітичного протистояння, виділення в його системі нових форм, зміна домінуючого елементу, а сьогодні провідні держави все рідше звертаються до традиційних форм контролю над простором, і, як наслідок, пряма військова агресія з метою захоплення й утримання територій перестає вважатися ефективним засобом геополітичної експансії...» [с. 19]. Згадана теза авторів особливо актуальна в аспекті сучасного ведення Російською Федерацією «гібридної війни» проти нашої держави. У контексті пояснення третього закону геополітики аналізується одне з ключових понять геополітики – «Берегова зона», або «Rimland» – фрагмент таласократії чи телурукратії, який є ключем до світового панування [с. 20].

Категорії геополітики, на думку науковців, можна умовно поділити на спеціальні, тобто ті, якими оперують винятково геополітики, та категорії, які використовуються й іншими науками – міжнародним правом, конфліктологією тощо. До основних категорій геополітики автори відносять поняття «контроль над простором», а основним принципом вважають геополітичний дуалізм – протистояння телурукратії (суші) та таласократії (моря). Одна з головних категорій геополітики – інтерес, під чим розуміють усвідомлені потреби, підкріплені збуджувальним мотивом до їх реалізації. Йдеться про національні, державні, конфронтаційні та спільні інтереси [с. 26–27]. Значна увага приділяється класифікації миру та війн між державами, а також геополітичним епохам (міжнародним системам). Розглядаються основні цивілізаційні та військово-стратегічні теорії, а також низка концепцій географічного детермінізму.

Видатними представниками цивілізаційного підходу до історичного процесу виділено німецького філософа Освальда Шпенглера (1880–1936) та англійського історика Арнольда Тойнбі (1889–1975). Серед теоретиків військового мистецтва вагоме місце відводиться італійському мислителю епохи Відродження Нікколо Макіавеллі (1469–1527) та німецькому військовому стратегу Карлу фон Клаузевицу (1780–1831). Концепції географічного детермінізму представлені на сторінках підручника іменами Арістотеля, Фукидіда, Гіппократа, Жана Бодена, Шарля Луї Монтеск'є. Наводиться класична цитата легендарної праці французького вченого «Про дух законів»: «...В холодному кліматі люди більш моральні, а в поміркованому – морально нестійкі, тому що недостатньо визначеними є властивості цього клімату, який

не може їм передати цю стійкість. Спекотний же клімат настільки ослаблює людей, що це призводить до рабства...» [с. 58].

Цікавим у всіх відношеннях є розділ «Основні напрями геополітики», у якому аналізуються німецька, італійська, англійська, скандинавська, американська, французька, російська і українська геополітичні школи. Студенти і аспіранти, для яких і написаний рецензований підручник, можуть багато довідатись про класиків німецької геополітики. Зокрема, у підручнику розкрито творчість Ф. Ратцеля, К. Гаусгофера, Ф. Науманна, М. Вебера, К. Шмідта. Особливо заслуговує на увагу творчість німецького геополітика Карла Гаусгофера (1869–1942). Він часто згадується на сторінках численних монографій про Гітлера і німецький нацизм, однак дослідники справедливо погоджуються з А.В. Васильченком, що, «будучи переконаним німецьким патріотом, він ніколи не опускався до рівня паннімецького шовінізму» [с. 67]. Науковці слушно зауважують, що еволюція геополітичної концепції К. Гаусгофера багато в чому залежала від змін зовнішньополітичного курсу Німеччини, особливо напередодні та під час Другої світової війни [с. 78–79]. Цікавим є висвітлення геополітичних ідей представника Франкфуртської школи Юргена Габермаса та його праці «Розколотий захід», у якій накреслено геополітичні пріоритети США, Європейського Союзу та України.

Серед концептуальних геополітичних теорій англійської школи особливу увагу відведено аналізу теорії географа Гелфорда Макіндера (1861–1947), який вважав, що вістря політичної боротьби конкретної держави слід спрямувати на «хартленд» (серце землі) – значну частину євразійського материка. Він стверджував, що той, хто володіє «серцем землі», той володіє всім світом. У доповіді «Географічна вісь історії» Макіндер стверджував, що з геополітичної точки зору в центрі світу (хартленд) лежить Євразійський континент, «географічна вісь історії». Це геополітичне утворення майже тотожне Росії, яка займає в цьому світі центральне стратегічне становище, що в Європі належить Німеччині. Підсумовуючи теорію англійського мислителя, автори зазначають, що «...вся концепція «географічної осі історії» Макіндера побудована на протистоянні «морських» і «сухопутних держав», протиставленні «телурукратії» і «таласократії», континентальних та острівних утворень. Проте обидві світові війни, які мали місце в ХХ ст., внесли серйозні корективи в схему Макіндера...» [с. 103].

Значну частину підручника «Геополітика в постатях і термінах», зважаючи на сучасну роль США у міжнародних відносинах, становить аналіз класиків та сучасників американської школи геополітики. Маються на увазі геополітичні теорії А. Мегена, Н. Спайкмена, І. Боумана, Д. Майнінга, С. Коена, З. Бжезінського, С. Гантінгтона,

Ф. Фукуяма, Р. Куглера, Г. Кісінджера, Р. Кагана. Свої геополітичні погляди на «американське глобальне лідерство» американський політолог та державний діяч З. Бжезінський виклав у праці «Велика шахівниця» (1997). Значну увагу вчений і політик приділив Україні, яка є новим і важливим простором на євразійській шахівниці, є геополітичною віссю, тому що саме її існування як незалежної країни допомагає трансформувати Росію. «Без України Росія перестала бути євразійською імперією, – констатує З. Бжезінський, – що саме може бути своєрідним поясненням «гібридної війни» РФ проти нашої держави [с. 124]. У підручнику чітко вказані ідеї С. Гантінгтона стосовно України, які є надзвичайно актуальними для сьогодення, зокрема: «...Україна розколота країна з двома різними культурами. Лінія розлому між цивілізаціями, яка відділяє Захід від православ'я, проходить прямо по її центру ось уже кілька століть. Російсько-українські відносини можуть розвиватися трьома шляхами: 1) спільність розвитку; 2) розкол України по лінії розлому на дві частини, східна, яка ввійде до складу Росії; 3) Україна залишається єдиною, незалежною, розколотою і буде тісно співробітничати з Росією. Російсько-українські відносини мають для Східної Європи таке значення, як франко-німецькі відносини для Західної Європи...» [с. 143].

На сторінках підручника можна багато дізнатися про представників різноманітних напрямів російської геополітичної думки – від слов'янофілів і західників до сучасних творців неоевразійства... Петро Чаадаєв, Олександр Горчаков, Федір Тютчев, Олексій Хом'яков, Іван Кирєєвський, Дмитро Милютін, Костянтин Аксаков, Микола Данилевський, Микола Страхов, Костянтин Леонтьєв, Володимир Ламанський, Лев Мечников, Олександр Воєйков, Олександр Лаппо-Данилевський... Біля джерел суто євразійства, яке увібрало в себе головні ідеї слов'янофілів, стояли П. Савицький, М. Трубецької, Г. Флоровський. Хоча російський науковець Лев Гумільов (1912–1992) безпосередньо не зачіпав геополітичні теми у своїх працях, його теорія етногенезу та етнічних циклів має геополітичний зміст. За його теорією, молодим і перспективним етносом вважаються росіяни, що сформувалися на основі тюрко-слов'янського злиття, тоді як західна цивілізація перебуває на стадії «пасіонарного надлому» [с. 249]. Творцем ідеології «російських шовіністів» вважається Олександр Дугін, для якого геополітика – це передовсім метод обґрунтування крайньої правої політичної свідомості та пошуку «третього шляху» для Росії. Зокрема, авторами відзначено, що «...після початку українсько-російської війни 2014 р. О. Дугін займає чіткі антиукраїнські позиції, пропагуючи ідеї створення «Новоросії». Він – один із ініціаторів концепції «російської цивілізації», яка

заперечує українську державність. Дугін підтримує окупацію Росією Криму, вихваляє діяльність так званих «ДНР» і «ЛНР»...» [с. 251–252].

У підручнику зроблена спроба висвітлити геополітичні ідеї в працях українських політичних мислителів XIX–XX ст. Йдеться про наукову спадщину Михайла Дрогоманова, Івана Франка, Миколи Міхновського, Михайла Грушевського, В'ячеслава Липинського, Дмитра Донцова, Степана Рудницького, Юрія Липи та Михайла Колодзінського. На думку авторів видання, першим українським політичним теоретиком, який послідовно і переконливо обґрунтовував потребу європейського цивілізаційного і політичного вибору України, а також розробки і втілення у майбутньому збалансованої національної політики як на Заході, так і на Сході Європи, можна вважати Михайла Драгоманова (1841–1895). «...Розглядаючи українську справу на широкому міжнародному тлі, Михайло Драгоманов часто торкався геополітичних проблем Східної Європи, акцентуючи на російському, польському і балканському питаннях. Головними перешкодами демократичного політичного розвитку він вважав «польський історичний патріотизм», «німецький натиск на Схід» та «експансіоністські традиції російської державності». Недоліком концепції Михайла Драгоманова було ототожнення українських і російських геостратегічних інтересів, за що його піддавав критиці один із засновників ідеології українського націоналізму Дмитро Донцов...» [с. 272]. Фундатором української геополітики вважається відомий географ, академік АН України, професор Степан Рудницький (1877–1937), який, «...дослідивши цілий комплекс історичних, етнополітичних, географічних чинників, довів неминучість незалежності України. Аналогічну проблему він порушив також у праці «Чому ми хочемо самостійної України» (1916). На відміну від німецького вченого Ф. Ратцеля, який гіперболізував роль географічних і біологічних чинників, С. Рудницький акцентував на пріоритетності національного принципу під час формування держав нової Європи. На глибоке переконання вченого, у Центрально-Східній Європі виникне цілий ряд незалежних держав, у яких існуватимуть демократичні режими. До таких країн він також відносив Україну...» [с. 299].

Завершується видання ґрунтовним «Геополітичним словником», який налічує понад 1 000 термінів, що стануть у нагоді як науковцям-політологам, так і фахівцям у сфері національної безпеки. «Геополітика в постатях і термінах» Миколи Вегеша, Миколи Палінчака і Віктора Петрінка написана для студентів і аспірантів закладів вищої освіти, які вивчають політологію та суміжні з нею дисципліни. Вона, безперечно, знадобиться кожному, кого цікавить така загадкова і повчальна наука, як геополітика.